

О.М.ЗАВАЛЬНЮК УДК 378 (477.43) «1918-1920»: 327 (477+438)

ЛІТО-ОСІНЬ 3-4/2011 ГИМАНТ ДАРНИЙ ЖЖРНАЛ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ФОКУСІ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН І ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ (1918-1920 РР.)

На основі архівних і опублікованих джерел, праць українських істориків досліджується питання про вплив внутрішнього і зовнішнього польських чинників на процес заснування, відкриття і функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету - одного із найбільших досягнень культурного відродження України у 1918-1920 рр., ставлення професури і студентства зазначеного вишу до режиму польського адміністрування в регіоні і його центрі та союзу Петлюра-Пілсудський.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, польська громада, професура, студенти-галичани, студенти-поляки, польське адміністрування, депортація, конвенція, політичні настрої.

На архивных и опубликованных источниках, трудах украинских историков исследуется вопрос о влиянии внутреннего и внешнего польских факторов на процесс учреждения, открытия и функционирования Каменец-Подольского государственного украинского университета - одного из наибольших достижений культурного возрождения Украины в 1918-1920 гг., об отношении профессуры и студенчества указанного вуза к режиму польского администрирования в регионе и его центре, а также союзу Петлюра-Пилсудский.

Ключевые слова: Каменец-Подольский государственный украинский университет, польская община, профессура, студенты-поляки, студенты-галичане, польское администрирование, депортация, конвенция, политические настроения.

On the basis of archival and published data, works of Ukrainian historians, the issue on the impact of external and internal Polish factors upon the foundation, opening and functioning of Kamyanets'-Podil's'ky State Ukrainian university - one of the greatest achievements of the Ukrainian cultural revival in 1918-1920; and the attitude of the professors and students of the High school mentioned towards the regime of Polish administration in the region and its center and the alliance Petlyura-Pilsuds'ky are being investigated.

Key words: Kamyanets'-Podil's'ky State Ukrainian university, Polish community, professors, Galician students, Polish students, Polish administration, deportation, convention, political attitudes

Заснування і відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918 році стало великою подією національного відродження України. За короткий час діяльності, відпущеним революційною добою, він сформував

високопрофесійну професорсько-викладацьку корпорацію, багатонаціональний контингент студентської молоді, яка здобувала спеціальності на п'яти факультетах, підвів

під навчально-виховний процес і науково-дослідну роботу належну матеріально-технічну базу, зрештою, став потужним осередком національно-культурного життя, опорою і активним учасником державотворчих процесів.

Заклад творився і розвивався не лише за активної ролі української держави, а й за підтримки різних етносів, зокрема, й місцевих поляків (їх етнічна група у Кам'янці-Подільському була третьою за чисельністю і, за даними Григор'єва-Нашого, становила 16,5% усіх мешканців міста⁶).

Яскравий слід у процесі заснування університету залишило польсько-українське подружжя - Олександр Павлович Шульмінський, етнічний поляк, і Олімпіада Михайлівна Пашенко, українка з Поділля. Очолюючи відповідно польську і українську фракції міської думи, вони домоглися повної підтримки гласними ідеї створення університету у Кам'янці-Подільському, що й стало базою для просування проекту на столичний рівень. Зазначене питання добре з'ясовано у працях сучасних українських дослідників².

Під час велелюдного і помпезного національного свята відкриття КПДУУ, яке відбулося 22 жовтня 1918 р., у потоці оригінальних і високохудожніх привітань пролунала, зокрема, здравиця новому вогнищу освіти й культури від місцевих поляків, виголошена польською мовою лікарем Гадеушем Заленським. Він привітав заклад з «кафедрою польських наук», яка мала запрацювати відповідно до закону про заснування університету, її він розцінив «як ознаку відродження культури спорідненої нації, що поруч із польською йшла у своїй визвольній боротьбі на терені царської Росії»³. Вітання прозвучало також від колективу місцевої польської гімназії. Очікувався приїзд представників Варшавського університету, утім з невідомих причин він не відбувся. У колекції святкових адрес і телеграм, які надійшли університету на його урочистості і нині зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області, не

виявлено святкового послання від цього вищого навчального закладу⁵. За велику і плідну працю в складі Університетської комісії, яка успішно виконала покладені на неї завдання із підготовки будинку університету до експлуатації у навчальному році, ректор і водночас голова названої комісії І.І.Огієнко офіційно склав подружжю Шульмінський-Пашенко щире подяку. Він наголосив: «Ваша невпинна енергія, Ваше щире захоплення працею допомогли дуже багато як прискоренню відкриття університету, так і величності свята. Без впини Ви працювали по всіх комісіях, допомагали у всіх справах. Велика доля і Вашої праці зостанеться назавжди у тому великому огнищі української культури, що тепер ми всі спільно будуємо».

Тим самим керівник гідно поцінував вклад одного із найбільш відомих і діяльних представників польської меншини Кам'янця-Подільського у справу заснування і відкриття КПДУУ.

До професорсько-викладацької корпорації закладу, яка за весь час його існування нараховувала майже 90 осіб, увійшли двоє етнічних поляків - професор П.М.Бучинський, який очолив фізико-математичний факультет, і приват-доцент Л.Б.Б'ялковський, що посів кафедру полонознавства на історико-філологічному факультеті. Оба вони відзначалися високою організованістю, професійністю, науковістю, компетентністю і доклали значних зусиль (хто більше, хто менше) для зміцнення матеріальної бази, організації навчального процесу, розвою наукового життя тощо⁷. Було досягнуто домовленості про викладання в університеті влітку 1920 р. по кафедрі польської історії і літератури двох польських професорів із Варшави - Бодуене де Куртене і Петрашевського, утім науковці не змогли прибути до Кам'янця-Подільського через те, що саме тоді союзному польсько-українському війську на Поділлі довелося вести оборонні бої і поступово відступати в ході широкого наступу Червоної армії⁸.

Польська молодь регіону виявляла певний інтерес до КПДУУ, вступала на навчання. Станом на 1 липня 1920 р. на 4-х факультетах (крім богословського) тут нараховувалось 35 юнаків і дівчат польського походження (5 із них студіювали фахи на історико-філологічному факультеті, 3 — правничому, 5 — сільськогосподарському і найбільше, 22, - на фізико-математичному). Їх питома вага у загальній студентській масі становила всього 2,5% і значно поступалася українцям та євреям 9 Відносини між студентами різних національностей було загалом толерантним, виваженим. Коли восени 1919 р. в університеті з'явилася велика група галицької української молоді (168 осіб) 10, то їх ставлення до етнічних поляків було далеко не приязним (позначився настрій галичан після їх поразки у польсько-українській війні 1918-1919 рр. у регіоні), хоча жодних ексцесів, пов'язаних з цим, нами не зафіксовано. Юнаки і дівчата,

які в університеті представляли Східну Галичину, сильно вболівали за долю ЗОУНР, майбутнє своїх родин, брали активну участь у політичному житті галицької міської громади. Хвилювання, які з часом дещо вляглися, піднялися після того, як 16 листопада 1919 р. до Кам'янця-Подільського, за домовленістю з українською владою, прибули польські військові підрозділи, які до того приборкали національно-визвольний рух в Галичині і витіснили за Збруч більш як 50-тисячну Українську Галицьку Армію, тисячі беззахисних українців.

Польська військова присутність у колишній резиденції вищих органів влади і державного управління УНР відразу позначилася на становищі університету. З кінця грудня 1919 р. було запроваджено комендантську годину, яка обмежувала перебування мешканців, й зокрема студентів, поза місцем проживання до 20.00. З цього часу і до 7-ї години ранку усі брами і хвіртки мали бути зачинені. Різні зібрання, колективні розваги, театральні вистави тощо відбувалися лише з дозволу командування

міста і повіту. Не можна було збиратися групами, що нараховували більше 5 осіб 11. Оскільки студенти до обіду працювали поза університетом, здобуваючи таким чином собі засоби для існування і для плати за право навчання (в рік 250-300 карб., залежно від факультету), то заняття відбувалися у другій половині дня. Встигнути повернутися до домівок і не порушити встановленого обмеження було вкрай непросто 12. Щоб не зменшувати кількості денних занять і водночас виконати наказ про комендантську годину, слід було перенести початок лекцій, що негативно позначилося б на становищі молоді. Про це представники студентського самоврядування заявили ректору, і просили захистити їхні інтереси. 31 січня 1920 р. І.І.Огіснко направив генералу Крайовському, який командував УП дивізією польської армії, прохання дозволити студентам пересуватися вулицями і майданами Кам'янця-Подільського, як виняток, до 23.00, у зв'язку з пізнім закінченням занять в університеті 13. Утім, відповідь, що надійшла з Чорткова 7 лютого 1920 р., розчарувала тих, хто очікував пом'якшення режиму пересування. Генерал недвозначно вимагав: «лекції в університеті мусять закінчуватися в таку пору, щоб студентами могли бути вдома до 20.00» 14. Не бажаючи загострювати відносин з польською військовою владою і захищаючи соціальні права тих, хто навчався, Рада професорів знайшла інше рішення, скоротивши тривалість кожної лекції і практичного заняття, що, звісно, негативно позначилося на якості навчального процесу, застало студентів більше працювати самостійно у час, який мав бути відведений для відпочинку. За згодою зі студентами заняття проводилися з 13.00 до 19.00 15. Працюючи з представниками польської влади над зміною запроваджених правил руху в громадських місцях у весняний час, керівництву університету вдалося добитися раніш запропонованого ним режиму - викладачам, працівникам і студентам закладу видали перепустки, за якими перебування поза місцем оселення

дозволялось до 22.00. У зв'язку з цим правління університету запровадило інший графік занять - з 12.30 до 21.25 Іб. На перші числа травня 1920 р. польська адміністрація проявила більшу «ліберальність» щодо обмеження перебування у громадських місцях. У зв'язку з візитом Головного Отамана військ УНР С.Петлюри (1-2 травня) і відзначення дня Конституції Польщі (3 травня), ходити вулицями можна було до 1.00 ночі І7. А надалі комендантську годину скасували і університет повернувся до того графіку роботи, який практикувався до кінця 1919р.

З початком польського адміністрування на території частини Поділля КПДУУ почала загрозувати реквізіція приміщень, що могло призвести до призупинення навчальної праці повністю або частково (на окремих факультетах). У перші тижні польської військової присутності І.І.Огієнку вдалося відстояти університетську власність, хоча поляки і не виявляли великої наполегливості у цьому питанні, їх військові частини, інституції розмістилися у добротних, великих і середніх за розмірами, будинках, але не у приміщеннях вищої школи. Поступово чисельність іноземного війська збільшувалася. Так, до 15 лютого 1920 р. в район Кам'янця-Подільського - Нової Ушиці додатково прибули з Галичини 4 піхотних полки. Загалом

чисельність польських військ на кам'янецькому напрямі досягла, за даними розвідки Червоної армії, 3700 багнетів. Зростала кількість підрозділів, які дислокувалися безпосередньо у місті. Тож не випадково постало питання про реквізіцію для потреб польських військовиків і їх шпиталів університетських приміщень. Такий крок, як засвідчують джерела, готувався, утім, на щастя, його не здійснили. І на цей раз І.І.Огієнку вдалося переконати польське командування у неприпустимості припинення занять в університеті, що могло викликати величезне обурення і протести з боку української громадськості. 14 лютого 1920 р. комендант

міста і повіту капітан Оцеткевич повідомив ректору, що КПДУУ разом з усім рухомим і нерухомим майном звільняється від реквізіції і постою польського війська. Згодом начальник комісар Подільського фронту і тилу Антоній Мінкевич вручив закладу відповідне посвідчення, яке на час польського адміністрування у місті забезпечувало його від можливих реквізіцій і давало впевненість у майбутньому продовженні навчальної праці¹⁹.

Це була не єдина неприємність, яка загрозувала закладу з боку польської адміністрації. Набагато гіршими наслідками могла повернутися спроба перетворити держуніверситет з українською мовою навчання в приватний заклад, який мала фінансувати Річ Посполита. Такий крок розцінили як відверте посягання на національно-культурні права українців, намагання ліквідувати створений з такими величезними потугами їх університет і, таким чином, задовольнити настрої частини польського політикуму і місцевих поляків, які безпідставно вважали, що Поділля, загалом, і Кам'янець, зокрема, «повертаються в лоно Польщі - матері». І.І.Огієнку відмовився розглядати пропозиції щодо зміни статусу і характеру університету, заявивши, що українці мають достатньо сил і засобів аби утримувати і надалі свій єдиний національний університет. Наведений факт зафіксовано у «Меморандумі Голови Директорії Української Народної Республіки і Головного Отамана її військ до пана Начальника Польського Панства» від 22 січня 1920 р. за підписами С.Петлюри і міністра закордонних справ УНР А.М.Левицького. Наразі невідомо, чи познайомився з цим документом Ю.Пілухський, утім встановлено, що він прийняв його з рук А.М.Левицького у Луцьку, під час п'ятихвилинної аудієнції.

Ще одним випробуванням університету в часи польського адміністрування на Поділлі стала боротьба за збереження усього контингенту студентів. У січні 1920 р. військові чини розпорядилися, аби ті

українці, які народилися в Східній Галичині до польсько-української війни, у той час осіли у Кам'янці-Подільському і навколишній території, негайно повернулися у свої рідні місця. З цього приводу ректор університету, який виконувавше й обов'язки Головного уповноваженого представника українського уряду у зносинах з польськими військовими і цивільними чинниками на Поділлі, заявив протест, наполягаючи, щоб усі уродженці Східної Галичини, водночас громадяни соборної УНР - викладачі, студенти та інші - залишалися на своїх теперішніх місцях і продовжували працювати²². Після тривалих переговорів досягли домовленості про продовження терміну перебування галичан у Кам'янці-Подільському до 10 березня 1920 р.

Вигравши час, українці могли розраховувати на більш глибоке вивчення питання, зняття певних непорозумінь і можливий перегляд вказаної дати. Так і сталося. Напередодні зазначеної дати І.І.Огієнко і Ф.Крайовський дійшли згоди, що вихідці зі Східної Галичини залишаться на своїх теперішніх місцях і після 10 березня²⁴. На цей результат, передусім на позицію польської сторони і її готовність піти на поступки українцям, вплинуло, на наш погляд, велелюдне студентське віче, яке відбулося за кілька днів до того - 6 березня і рішуче висловилося проти депортації галицьких українців з міста. Воно засудило заплановану акцію і розцінило її як «насиленство над українською нацією»²⁵. Здавалося, питання врегулювали і молодь має заспокоїтися. Утім, зовсім несподівано І.І.Огієнко отримав 11 березня від Оцеткевича офіційне повідомлення, яке зобов'язувало галичан відбутися за Збруч до 20 березня. Як згодом стверджували польські чинники, поводом для відродження депортації став випадок галицьких українців проти поляків під час

проходження кількатисячної демонстрації перед університетом в рамках Шевченківського свята, яке відбулося 10 березня 1920 р. Галицька молодь, що йшла

окремою колоною, порівнявшись з трибуною, на якій, крім І.І.Огієнка і ряду українських діячів, знаходилося й польське представництво, заспівало пісню «Не пора» на слова І.Франка, яка мала антипольське і антиросійське спрямування (І.І.Огієнко писав, що не чув того співу). Щоправда, польська адміністрація частково пішла назустріч університету і запропонувала подати список тих галичан, які є для нього корисними і не замінимими, збираючись надати їм право і надалі проживати у Кам'янці Ректор намагався захистити усіх вихідців з Галичини і не допустити депортації. Через переговорний процес вдалося досягти компромісу-виселення не відміняється, утім термін його перенесли на квітень: спочатку на 1-е число, а згодом - 30-е. Далі називали 31 травня і, насамкінець, червня 1920 р. . Скоріш за все, усі дати, починаючи з 30 квітня, були символічними (аби не розслаблялися і шанували чужу військову силу), адже в ході спільної польсько-української кампанії факт депортації міг мати неприємний резонанс. Загалом до примусового виселення галицьких українців з Кам'янця-Подільського так і не дійшло, що дало змогу студентам завершити навчальний рік, зберегти джерело заробітку влітку і будувати академічні плани на осінь 1920 року.

У тій чи іншій мірі університет мав відношення до процесу українсько-польського зближення і воєнно-політичного союзу у квітні 1920 р. Коли переговори між міністрами закордонних справ Речі Посполитої і УНР у Варшаві з приводу вироблення політичної конвенції між обома країнами вийшли на початку квітня на фінішну пряму, А.М.Левицький, за дорученням С.Петлюри, 13 квітня прибув до Кам'янця аби прозондувати ставлення до проекту конвенції, зміст якої не був відомий в політичних колах. У приміщенні університету він зустрівся з опозиційними силами (Українська Національна Рада) і, як згадував І.І.Огієнко, повідомивши їм та подискутувавши основні положення

документа, домігся його схвалення. З того ж питання було проведено зустріч з українськими міністрами, які перебували в адміністративному центрі Поділля. За пізнішими спогадами І.І.Огієнка, він, на відміну від своїх колег, «угоди не підписав і закликав до того всіх міністрів...» (за твердженням мемуариста, його не влаштовували поступки, на які пішла українська сторона польській в питанні державних кордонів). Коли 1 травня 1920 р. до Кам'янця з кількадечним візитом прибув С.Петлюра, був ініціатором і найбільшим прихильником союзу з Польщею, йому влаштували пишну зустріч на залізничному вокзалі і університеті (вітаючись на привокзальному майдані з різними діячами, він не досить приязно поставився до Огієнка, очевидно, із зазначеної вище причини). У актовій залі КПДУУ, де зібралася професура, представники студентства, державних, політичних і громадських кіл, керівник держави схарактеризував складне міжнародне становище України, обгрунтував важливість укладеного з поляками договору і закликав усіх будувати «власну хату» (українську державу). Наступного дня, під час зустрічі з І.І.Огієнком тет - а -тет, повертаючись до питання про Варшавський договір, він з гиркотою відзначив різне бачення державними діячами досягнутого порозуміння: «...Конечну потребу такого союзу [Україні і Польщі. -Авт.] Ви віддавна визнаєте. Розходимось тільки в методах досягнення мети» 29. Що ж до інших представників професури, працівників і студентів університету, то, беручи до уваги їх членство в різних партіях, найбільше УПСР, УСДП і УПСС, можна сміливо стверджувати, що в колективі були поширені різні партійні оцінки політичної конвенції і війни проти Радянської Росії — від схвальних до песимістичних.

Взяття польсько-українським військом Києва і відновлення суверенітету УНР на території Правобережної України, відновлення зв'язку між Кам'янцем-

Подільським і столицею сприяло зміцненню навчально-матеріальної бази університету. Перебуваючи у відновленому державному центрі, І.І.Огієнка і кілька представників КПДУУ зуміли придбати для фундаментальної бібліотеки закладу 2258 книг 30. Тим самим вдалося дещо

послабити дефіцит наукової навчальної літератури. У планах були нові придбання, але дуже скоро Київ знову опинився під радянським контролем.

8 липня 1920 р. польські військовики, покидаючи Кам'янець-Подільський через стрімкий наступ червоних військ, передали владу у місті і окрузі українським державним чинникам. Місто вдруге готувалося до приходу більшовицького режиму, господарювання ревкому. То ж за Збруч терміново відправилися як відновлені вищі органи держуправління, керівники осередків політичних партій, так і частково представники професури, кілька десятків студентів. Друга хвиля еміграційного виїзду припала на середину листопада 1920 р. Перебування на території Польщі, попри неймовірні морально-психологічні і побутово-економічні складнощі, врятувало їх від репресій з боку радянських органів, зберегло для подальшого життя в діаспорі, підтримки українського руху і примноження його здобутків у світі. Завдяки діяльності відомих українських діячів, зокрема, з числа професорсько-викладацької корпорації КПДУУ (більше 10 осіб), світова громадськість дізналася про різні події Української революції, їх передумови, хід та наслідки.

Таким чином, створений на хвилі національного відродження, за участі представників різних національних груп, у т.ч. й польської меншини, Кам'янець-Подільський державний український університет задовольняв національні інтереси передусім українства, не забуваючи про представників інших етносів, зокрема й поляків. Волею історичних обставин, опинившись з середини листопада 1919 до 8 липня 1920 р. в зоні польського

адміністрування на своїй території, заклад зумів втримати надані йому українською владою приміщення, зберегти контингент студентів і свій державно-український характер, що забезпечило його успішну діяльність на ниві розвою національної вищої освіти. Як аполітична структура, університет не вершив, а лише користувався результатами внутрішньої і зовнішньої політики урядів УНР, реагував на них, маючи в колективі різні точки зору на важливі політичні події. Не був винятком і Варшавський договір 1920 року, який одними сприймався як невідворотний поворот долі, що кликала відвойовувати українські території і реалізовувати далі державницьку ідею, іншими - як не до кінця продуманий крок, за який заплатили непомірно високу ціну.

Примітки

- 1 Григорійв Наш Поділля: географічно-історичний нарис/Григорійв Наш. Кам'янець-Подільський, 1920. -С.21.
- 2 Див.: Сохацька Є. На варті українства. Статті з літературознавчого та культурологічного доробку/ Євгенія Сохацька. -Кам'янець-Подільський, 2004. -С. 176-184; Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) /О.М.Завальнюк. -Кам'янець-Подільський, 2006. -С. 125-140 та ін.
- 3 Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва/Іван Огієнко // Наша культура науково-літературний місячник. Варшава, Львів, 1936. -Кн.8-9(17). -С.521; Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / Олімпіяда Пашенко // Там само. -Кн.5(14).-С.416.
- 4 Державний архів Хмельницької області (далі -ДАХО). -Ф.Р.582. -Оп.1. -Стр.9. -Арк.23.
- 5 Див.: Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Автор переди, слова, досліджень і упоряд. О.М.Завальнюк. -Кам'янець-Подільський, 2008. -С. 148-264.
- 6 ДАХО. -Ф.Р.582. -Оп.1. -Стр.5. -Арк.20.
- 7 Див.: Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. -Кам'янець-Подільський, 2003. -С.12,13,20,23; Завальнюк О.М. Петро Бучинський - заслужений професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк : Pamietnik Kijowski. -Т: Polace na Podoly / Pod red. Henrika Stroskiego. -К., 2004. -S.420-427 та ін.
- 8 Університетське життя // Наш шлях. -Кам'янець-Подільський, 1920. -11 травня. -4.90. -С.4; Копилов А.О. Союзницькі дії польсько-української військ на Поділлі у 11920 р. / А.О.Копилов, О.М.Завальнюк : Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук пр. за матеріалами Міжнарод. наук конф. (23-24 червня 1999 року). -Хмельницький, 1999. -С.277-278.
- 9 ДАХО. -Ф.Р.302. -Оп.1. -Спр.5. -Арк.4 зв.
- 10 Там само. -Арк.2.
- 11 Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922 /Олександр Доценко. -Київ-Львів, 1923. -Т.П. Кн.5. -С.278.
- 12 ДАХО. -Ф.Р.582. -Оп.1. -Спр.3. -Арк.14.
- 13 Там само. -Спр.146. -Арк.13.
- 14 Там само. -Арк. 12.
- 15 Університетське життя // Наш шлях. -1920. -12 лютого. -4.27. -С.4.
- 16 ДАХО. -Ф.Р.582. -Оп.1. -Спр.20. -Арк.25.
- 17 Хроника // Наш шлях. -1920. -1 травня. -4.84. -С.2.
- 18 Гражданская война на Украине 1918-1920: сб. док. и материалов в 3-х т., 4-х кн.. -К., 1967. -Т.П. -С.765,766.
- 19 ДАХО. -Ф.Р.582. -Оп.1. -Спр.36. -Арк.(; спр.108. -Арк.56.
- 20 Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е, доп. /Іван Огієнко. -Вінніпег, 1968. -С.77.
- 21 Петлюра С. Статті / Симон Петлюра. -К., 1993. -С.199.
- 12
- 22 Хроника // Наш шлях. -1920. -28 січня. -Ч. 15. -С.4; Огієнко І. Моє життя. -Кн.8-9 (17). -С.632.
- 23 Офіційні накази й оголошення // Наш шлях. -1920. -9 березня. -4.48. -С.5.
- 24 Нова думка. -Кам'янець-Подільський, 1920. -Ч.Ш. -С.37.
- 25 Огієнко І. Рятуння України / Іван Огієнко. -С.43; ДАХО. -Ф.Р.582. -Оп.2. -Спр.123. -Арк.1.
- 26 ДАХО. -Ф.Р.582. -Оп.1. -Спр.123. -Арк.3,11; Справа студ[ентів], профес[орів і урядовців галичан] // Наш шлях. -1920. -1 квітня. -Ч.66. -С.1.
- 27 Огієнко І. Моє життя / Іван Огієнко. -Кн.7 (16). -С.635.
- 28 Огієнко І. Рятуння України / Іван Огієнко. —С.69.
- 29 Огієнко І. Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'яня-Подільського 1-го травня 1920 р. / Іван Огієнко // Наша культура -1936. -Кн.5 (14). -С.30.
- 30 ДАХО. Ф.Р.582. -Оп.1. -Стр.99. -Арк.47.